

BERTRAND RUSSELL: A *DENOTÁLÁSRÓL* CÍMŰ ÍRÁSÁNAK EGY ÉRTELMEZÉSE

MOLNÁR ZOLTÁN GÁBOR

1. BEVEZETÉS

Nem szándékom Russell nevezetes írásáról átfogó elemzést készíteni. Elsősorban az úgy nevezett „Gray Elégiája érv” alap gondolatával szeretnék foglalkozni, továbbá néhány logikai kérdéssel, amely matematikusok, informatikusok számára is érdekes lehet. Természetesen ez egy filozófiai, közelebbről nyelvfilozófiai mű és már az elején utal azokra a problémákra, amiket Russell meg szeretne oldani. Kétség kívül a legnagyobb érdeme az *On Denoting*nak az, hogy a Frege-rejtvényt kevesebb absztrakt tárgy létezésének feltételezésével oldotta meg, mint Frege. Erről fogok is beszélni később. Más vonatkozásokról azonban talán legyen elég csak most az elején néhány szóban szólnom.

Amikor állításokról beszélünk, akkor megkülönböztethetjük azokat, amiket olyan dolgokról állítunk, amelyekkel közvetlen *ismeretségben* vagyunk, halljuk, látjuk, tapintjuk, stb. őket és azokat, amelyek olyan dolgokról szólnak, amikről nem szerezhethünk ilyen közvetlen tapasztalattal ismereteket. Így osztja fel két részre Russell a mondatokat. Vannak, amik közvetlenül referálnak. Amikor azt mondom, hogy Sipos György a Stúdió K Színházban éppen engem kérdezett meg *A város emlékezete* című produkció második előadásán az első sorban ülők közül, akkor közvetlen tapasztalatról beszélek. Sipos György valóban megkérdezett engem és ez a ténymegállapítás róla és rólam szól. Amikor azonban Sydney főpolgármesteréről állítom, hogy ő az egyik legjelentősebb személyisége az ausztrál közsolgálatnak, akkor valószínűleg nem közvetlen ismeretből táplálkozok a tudáson. Még kevésbé van ez így ha a munkaköri kötelességeiről beszélek, mondjuk, hogy ő szokta kivinni a városháza elé reggel a kukákat. Bizonyára van Sydneynek főpolgármestere és bizonyára vannak a városházának kukái, de ez utóbbi fejtegetés inkább beszél a világunkról, mint magáról egyetlen emberről. Russell értelmezésében például az, hogy Sydney főpolgármestere minden reggel akkurátusan kikészíti

a kukákat a szemétszállítók számára azt jelenti, hogy van olyan ember, aki Sydney főpolgármestere, egyetlen ilyen van és ő húzza ki reggelente a járda szélére a súlyosan megrakott szeméttároló konténereket. Szemben a színházi élményemet megfogalmazó állítással, amely nem általános kijelentés, hanem konkrétan arról szól, hogy Sipos György és én már-már baráti csevegést folytattunk egy színházi előadás kellős közepén. Russell abban látja nyelvileg tetten érhetően a két jelenség közti különbséget, hogy az általa *denotáló kifejezéseknek* nevezett nyelvi elemeket felsorolásszerűen elkülöníti és amellet érvel, hogy ezek nem viselkednek úgy, mint a valódi nevek, hanem csak a kontextusukban van értelmük. A denotáló kifejezések lényegében mind kifejezhetőek azokkal a kifejezésekkel, amiket kvantoroknak nevezünk, persze a többi logikai szó alkalmazásával is, hozzávéve ehhez magát az azonosság relációját is. A „minden” és „létezik” szavak, vagyis a kvantorok valóban inkább a világ egészéről beszélnek és nem egy konkrét individuumról.

1.1. A köznyelv szemantikai zártsága. Beleolvasva Russell 1905-ös írásába számos olyan furcsasággal találkozunk, amit a nevezetes logikatörténeti cikkekben már kristály tisztán feltárva találunk meg. Alfred Tarski harmincas évekbeli írásaiban például már elég kimunkáltnak találjuk azt a módszert, ahogy a nyelvhez kell nyúlnunk abból a célból, hogy annak logikai töredékét értelmezni tudjuk. Gondolok itt például az „igaz” predikátum Russell általi korlátozás nélküli alkalmazására. Tarski már világosan leírja, hogy a *köznyelvben* az „igaz” bármely értelmes definíciója ellentmondásra vezet. Nem nehéz ezt megérteni, mert a szemantikai zártság ellentmondásra vezet. Egy szemantikailag zárt nyelv, azaz amelyben bármilyen nyelvi kifejezésre vonatkozóan bármilyen szemantikai fogalom alkalmazható például a hazug antinómiájának felbukkanását eredményezi.¹ Ilyen például a következő mondat:

„Ez a mondat hamis.”

Ha elfogadjuk, hogy egy mondat vagy csak hamis vagy csak igaz lehet (egyszerre pedig soha), akkor a mondat valóban ellentmondást rejt magában. Ha ugyanis igaz, akkor az van, amit állít, azaz hamis, ha azonban hamis, akkor az ellenkezője van annak, amit állít, azaz igaz. Az ellentmondásnak az a forrása, hogy a köznyelv szemantikailag zárt, például az igaz predikátumra nézve is. A köznyelvben képesek vagyunk mind a nyelvi kifejezésekre (mondatokra, nevekre, predikátumokra, stb.), mind

¹[Tarski, 74. o.]

szemantikai értékeire (igazságértékekre, vagy arra, hogy mit jelölnek) továbbá bármilyen szemantikai tulajdonságukra (predikativitásukra, szükségszerűségükre, referálóképességükre stb.) egyaránt hivatkozni. A hazug fenti antinómiájában a mondat saját igazságértékéről beszél, és pedig azt mondja, hogy az hamis. Valójában az „igaz” kifejezés használata nem *szükségképpen* vezet ellentmondáshoz,² de az igazság fogalmának ebből a célból való megpatkolása olyan mesterkéltnek tűnhet, hogy inkább gondoljuk, hogy a köznyelvben lehetetlen az „igaz” predikátumot ellentmondásmentesen és egyben áttekinthető módon bevezetni, mint hogy lehetséges lenne.

Talán érdemes az igaz paradoxonát is felidézni:

„Ez a mondat igaz.”

Itt nem közvetlen ellentmondással van dolgunk, csak egy nagyon érdekes ismeretelméleti helyzettel. Ha ugyanis igaz a mondat, akkor igaz, ha hamis, akkor hamis, de hogy melyik eset áll fenn, azt nem tudjuk megmondani, mert ahhoz pont azt kéne tudnunk, hogy igaz-e vagy hamis.

1.2. Az „igaz” definíciójának kerülése. Furcsaság az *On Denotingban*, hogy Russell meg sem kísérli a kvantoros kifejezések igazságértékét *formálisan* definiálni, holott már lenne olyan helyzetben, hogy ezt megtegye. Ám, anakronisztikus lenne az *On Denotingban* lévő elmélet mögé halmazelméleti szemantikát tenni, hiszen 30 évvel vagyunk Tarski formális igazságelmélete előtt és 50-60 évvel a modellemélet előretörése előtt. Nem is tenném, ha nem találnánk a cikkben utalást arra, hogy Russell miként érti azt, hogy egy tulajdonság igaz egy individuumra nézve. De van ilyen utalás, és ezt fel is használja útközben:

„Mégis, ha felsorolnánk a kopasz dolgokat, és azután azokat, amelyek nem kopaszok, akkor egy listán sem találnánk a jelenlegi francia királyt.” [Russell, 10. o.]

Ez azt mutatja, hogy Russell szemléletében szerepel egy *U* individuumtartomány (lista), amelynek elemeire a monadikus predikátumok (például az, hogy „kopasz” ill. „nem kopasz”) vonatkoznak, és amelynek minden elemére egy ilyen monadikus predikátum vagy igaz vagy hamis. Létezik tehát számára egy informális szemantikai értékelés, amelyet alkalmaz, bár ezt nem tárja explicit módon elé. Teljesen érthető a magatartása, hiszen idegenkedik a szemantikától, a logikát csak szimbólumjátéknak tekinti és hangsúlyozza:

²[Tarski, 75. o.] lábjegyzet.

„A ‘ $C(x)$ mindig igaz’ fogalmat itt definiálatlan alapfogalomnak tekintjük, és a többi ennek segítségével definiáljuk. Nem feltételezzük, hogy a minden, semmi és valami szavaknak önmagukban jelentésük van, de jelentést rendelünk minden olyan kijelentéshez, melyben előfordulnak.”[Russell, 6. o.]

1.3. A logikai igazság definíciójának kerülése. Az „igaz”-hoz hasonlóan a „mindig igaz” terminus értelmét sem definiálja, azaz számára a logikai igazság (tehát, amikor egy predikátum minden esetben igaz) szintén alapfogalom. A ‘ $C(x)$ mindig igaz’ kifejezést *nem bontja tovább*. Ez azonban szintén teljesen érthető: nem kívánja a „minden” szó [minden] szemantikai értékét úgy definiálni, hogy ha tudjuk, hogy mi a $C(x)$ monadikus predikátum, mondjuk $[C]$ -vel jelölt szemantikai értéke, akkor ebből

$$[C(\text{mindig})] = [C]([\text{minden}])$$

adódjon. Tehát a fenti mondat nem hasonlít a

Szókratész halandó.

mondatra, ami viszont felbontható

halandó(Szókratész)

funkcionális alakban. A „minden” szóra vonatkozóan az iménti típusú helyettesítést, vagyis a „minden”-re vonatkozó kompozicionalitást elveti. A „Mindenki halandó.” mondat tehát nem érthető a logikailag összetett ‘halandó(mindenki)’ állításként.

A definiálatlan alapfogalom fegyverét használni egy elmélet kifejtése kapcsán valójában nincs teljesen rendben, ugyanis, ahogy akár Dummett, akár Ruzsa rámutatott, még abban az esetben is van az elmélet felállítójának egy intuitív, informális, szándékolt képe az adott alapfogalomról, ha nem ad meg formális szemantikát. Mint azt említettem a ‘ $C(x)$ mindig igaz’-ra úgy gondol, hogy a $C(x)$ -t igazzá tévő dolgok listáján ott az összes dolog és semmi sincs a $C(x)$ -t nem teljesítő dolgok listáján. Axiomatikus törekvése érthető, de Tarski felől visszatekintve erőltetett. Az előbb idézett mondat ezzel folytatódik:

„Nem feltételezzük, hogy a minden, semmi és valami szavaknak önmagukban jelentésük van, de jelentést rendelünk minden olyan kijelentéshez, melyben előfordulnak.”[Russell, 6. o.]

Nem szeretném lelőni a poént, de pont ez a denotáló kifejezésekre vonatkozó javaslatának a lényege: a denotáló kifejezéseknek nincs önálló jelentése, csak kontextuális. Viszont ennek nincs kapcsolata az

előbb elmondottakkal. Nem arról van szó, hogy a „minden” szónak nem definiálható a jelentése, hanem hogy Russell később azt állítja, hogy önmagában ennek a szónak nincs jelentése. Ez utóbbi pedig védhető álláspont.

2. RUSSELL LEÍRÁSELMÉLETE

2.1. A kvantorokat tartalmazó mondatok kvantifikált mondatok.

Semmi meglepő nincs abban, ha azt mondjuk, hogy a kvantorokat tartalmazó mondatok kvantifikált kifejezések. Ám, ez 1905-ben nem volt ennyire nyilvánvaló. Ha összevetjük a

- (1) Mindenki halandó.
- (2) Találkoztam valakivel.

mondatokat, akkor ezek nem bonthatók szét egy predikátumra és egy referáló kifejezésre. Szemben azzal, hogy a „Szókratész halandó.” mondat felbontható két ilyen részre (plusz a változó jelének névvel való helyettesítésére). A korábbi példánál maradva:

$$\begin{array}{l} \text{Szókratész} \quad \text{halandó.} \\ \text{Szókratész} \quad \text{halandó}(x) \\ \hline \text{halandó}(\text{Szókratész}) \quad x := \text{Szókratész} \end{array}$$

A kvantorokat tartalmazó kifejezések nem bonthatók fel $C(M)$, $C(V)$ alakban, ahol M a „minden” szó, V a „valaki” szó, $C(x)$ pedig egy egyváltozós predikátum. Másképpen felbontható, de ez Russellben akkor, 1905-ben nem vetődött föl. Javasolt viszont ezekre kvantifikált átfogalmazásokat:

$$\begin{array}{l} C(M) \quad \Leftrightarrow \quad \text{„}C(x) \text{ mindig igaz”} \\ C(V) \quad \Leftrightarrow \quad \text{„Hamis, hogy '}C(x) \text{ hamis' mindig igaz”} \end{array}$$

Értelmezésem szerint itt a következőkről van szó: $C(M)$ nem bontható szét, de van egy mondat értékű és monadikus predikátum bemenetű $(\forall x)$ operáció, amellyel $C(M)$ már felbontható így:

$$(\forall x)C(x)$$

Ezt az értelmezésemet alátámasztja az előbbi pontban idézett Russell-szöveg és a szakirodalom, amely pontosan így érti Russell átfogalmazását. Magyarán a „minden” szó nem referál egyetlen individuumra sem. Amikor $C(M)$ igazsága a kérdés, akkor nem egy dolgot mutatunk fel, amely a C tulajdonsággal rendelkezik és amelynek neve „minden”. Azt csináljuk, hogy minden dologról belátjuk, hogy rá C igaz. Hasonló a helyzet a $C(V)$ -vel. Itt a „valaki” szó nem referál. $C(V)$ igazságát nem úgy látjuk be, hogy megnézzük, hogy a V által jelölt dolog teljesíti-e C -t, hanem úgy, hogy belátjuk, van,

aki C . Mindezekkel szemben a „Szókratész halandó.” mondat esetén igenis megnézzük, hogy a „Szókratész” szó jelölete teljesíti-e a „halandó” feltételt, és ha igen, akkor a szóban forgó mondat igaz lesz.

Russell Fregére hivatkozik, Frege pedig a *Jelentés és jelöletben* említi Odüsszeuszt. Én is említeném egy példa erejéig. Arra, hogy egyes szavaknak referenciális és kvantifikációs olvasatuk is van, az egyik legszebb példa az *Odüsszeiában* olvasható. A küklopszok szigetére vetődő Odüsszeuszt és társait foglyul ejti Polüphemosz. Miután elcsócsált néhány matrózt, megkérdezi Odüsszeuszt, hogy mi a neve. A leleményes hős azt válaszolja, hogy a neve „Senki sem”. Miután Ithaka királya kiszúrta a küklopsz szemét, az jajveszékelve társait hívta segítségül, de kérdésekre, hogy vajon ki bántotta, csak ennyit tud felelni: „Senki sem bántott”. Küklopsz társai pedig nem értik mi a baja, mivel ők a mondat kvantifikációs és nem referenciális olvasatát értették ki Polüphemosz szavaiból.

2.2. Frege problémája. A Frege-rejtvény az egymással azonos referenciájú kifejezések kicserélhetőségére vonatkozik és arra mutat rá, hogy a csere elvégzésével a mondat valamiféle jellemzője, „tónusa” megváltozik. Például:

(3) A Hajnalcsillag az Alkonycsillag.

(4) Az Alkonycsillag az Alkonycsillag. [Frege, 120. o.]

vö: [Frege, 118. o.]

A két mondat között ismeretelméleti különbség van. Az első a posteriori igazság, a második a priori igazság. Bár azt mondjuk, hogy azonosokat bármikor kicserélhetünk egymásra a mondat igazságértékének megváltozása nélkül, úgy tűnik valami mégis megváltozott a helyettesítés során. Frege szerint a példában szereplő két névnek a referenciája (Frege-nél „jelölete”, Russellnél „denotációja”) mellett *jelentése* is van. Ezt Frege „Sinn”-nek nevezi, amit angolul a szakirodalom néha „sense”-nek, azaz *értelemnek* nevez néha jelentésnek (meaningnek). Russell úgy hivatkozik a „Sinn”-re, mint „jelentésre”, azaz „meaning”. Az *igazságértékek* egyenlősége a (3)-ról a (4)-re való áttérés során, azaz a helyettesítéskor nem sérül, de a jelentések egyenlősége már sérül. Ha a „Hajnalcsillag” és az „Alkonycsillag” neveket kicseréljük, akkor a referencia (a Vénusz bolygó) ugyan nem változik, de a jelentés igen – mondaná Frege. Russell egyfelől Fregéhez hasonlóan a neveket (Hajnalcsillag, Alkonycsillag) átfogalmazza *határozott individuumleírásokká*³ („az égen

³Szóhasználati alternatíva: határozott deskripciók vagy egyszerűen néha csak deskripciók.

legutoljára látható égitest”, „az égen legelőször látható égitest”), majd támadást intéz a jelentés, mint szemantikai fogalom létezése ellen. Belátja, hogy nem lehet a „jelentés” kifejezést konzisztensen (vagy legalább is koherensen, szakszerűen) használni, végül az általa javasolt leíráselmélettel belátja, hogy a probléma a nevek cseréje esetén valójában *nem áll fönn*, mert az ő elméletében (4)-et nem lehet (3)-ból azonos nevek közti cserével megkapni.

Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Frege szerint egy határozott individuumleírás jelentése nem valami megfoghatatlan dolog. Definiálja is:

Kézenfekvő tehát, hogy egy jellel (névvel, szókapcsolattal, írásjeggyel) ne csak azt kapcsoljuk össze, amit megjelöl, s amit a jel jelöletének nevezünk, hanem ezenkívül azt is, amit a jel jelentésének neveznek, és amely a meghatározás módját foglalja magában. Így például példánkban az „*a* és *b* metszéspontja”, valamint „*b* és *c* metszéspontja” kifejezések jelölete ugyan megegyezik, jelentésük azonban nem. [Frege, 119-120. o.]⁴

Fregénél tehát a határozott individuumleírások jelentése a leírás által jelölt jelöllet meghatározásának a módja.

Megjegyzem, hogy az individuumnévről deskripcióra való áttérés csak ahhoz szükséges, hogy a rejtvényt akár Frege, akár Russell elképzelése alapján megoldjuk. Kripke más utat választott. Kripke rámutatott arra, hogy mivel individuumnevekről van szó, ezért mind (3), mind (4) szükségszerű azonosság és ezért a névcseré még az intenziók (jelentések) szintjén sem okoz sérülést, amennyiben intenzión a modális logika intenziófogalmát értjük.⁵ Ezzel részletesebben nem tudunk foglalkozni, de nem is szükséges, mert Russell nem szó szerint Frege-rejtvényét elemezte, hanem egy olyat, amelyben nem kell feltételeznünk egy individuumnévről, hogy az deskripció. Valójában a fő példa Russelnél a következő két mondat:

IV. György azon morfondírozik, hogy a Waverley szerzője Sir Walter Scott-e.

IV. György azon morfondírozik, hogy Sir Walter Scott Sir Walter Scott-e. (Vö.: [Russell, 10. o.]

Ebben a Frege által talált nyelvfizikai jelenség ugyanúgy fellép.

⁴Itt a példa szerint *a*, *b* és *c* az *ABC* háromszög *A*, *B* és *C* csúcsából kiinduló súlyvonalai.

⁵[Kripke, 74-80. o.]

2.3. Határozott individuumleírások. Cikkét Russell azzal kezdi, hogy felsorolja melyek a *denotáló kifejezések*. Például a létezik, minden, senki, valaki, egy kis sziget, a legnagyobb magyar. Ne lepődjünk meg azon, hogy nem értjük pontosan, mi a denotálás, hiszen éppen ennek az írásnak a lényege rámutatni arra, hogyan zajlik és mi a denotálás maga. Azt már láttuk, hogy a minden és a létezik olyan denotáló kifejezések, amik egy mondatban szerepelve valójában kvantifikációs szerkezetet hoznak létre. Ezt fogjuk a továbbiakban is látni: a denotáló kifejezések voltaképpen a kvantifikáció eszközei.

Nézzük, mit javasol Sir Bertrand a

$$C(\text{az } F)$$

alakú határozott individuumleírásokat tartalmazó mondatok logikai jellemzése céljából, ahol F egyváltozós predikátum. „Az F ” szintén denotáló kifejezés. A könnyebb olvashatóság kedvéért nem az eredeti szövegezést, hanem egy szimbolikust választok

$$C(\text{az } F) \quad \Leftrightarrow \quad (\exists x)(F(x) \wedge (\forall y)(F(y) \rightarrow x = y) \wedge C(x))$$

tehát „van olyan dolog, amely F és minden F ezzel a dologgal egyenlő és ez a dolog C is”.⁶ Itt rögtön idézném is őt:

Céljaink figyelembe vételével tehát úgy tekintjük, hogy az a és az szavak egyediséget feltételeznek. [Russell, 9. o.]

Hiszen tudjuk, hogy az olyan mondatoknak, mint „A krumpli finom.” van univerzális olvasata, azaz hogy „Minden krumpli finom.”, de ezt nem tekintjük határozott individuumleírást tartalmazó olvasatnak és Russellel együtt ezeket, minthogy már foglalkoztunk az univerzális esettel, tárgyaltuk tekinthetjük.

A javaslatnak van egy megrázó következménye. Minden olyan $C(\text{az } F)$ alakú mondat hamis, ahol vagy F semmire se igaz (üres predikátum) vagy egynél több dologra is igaz. Ad absurdum

$$\text{az } F = \text{az } F$$

is mindig hamis, ha F mindenre hamis vagy F több mint egy dologra igaz. Mivel „ $\text{az } F = \text{az } F$ ” a priori igazságnak tűnik, ezért ez egy konstraintív tulajdonsága RTD-nek. Például

a jelenlegi francia király \neq a jelenlegi francia király

áll fenn. Persze, ha figyelembe vesszük Russell konkrét javaslatát, hogy az „ $\text{az } F$ ”-nek csak látszólagos szereplése van az előbbi azonosságban,

⁶Ha szükséges, akkor érdemes a szakirodalomban használt RTD-vel, Russell’s Theory of Descriptions-szal kódolni ezt a feltételezést.

akkor ennek a fényében már a fenti állítás is intuitívvá válik. Azzal fogom folytatni, hogy ez az önmagában is érdekes értelmezés miért kell, hogy a deskripciókat értelmező Frege által javasolt megoldást lecserélje.

2.4. Beszéd a referenciáról és a jelentésről. Most egy kicsit hosszabban idézem Fregének azt a szövegét, ami az idézőjel használatával és a *szokásos* jelölet és jelentés és a *közvetett* jelölet és jelentés kapcsolatáról beszél, mert lényeges lesz a továbbiakban.

Ha a szavakat a szokásos módon használjuk, akkor a szavak jelölete az, amiről beszélünk. De az is előfordulhat, hogy magukról a szavakról vagy a jelentésükről akarunk beszélni. Az előbbire példa az, amikor valaki másnak a szavait szó szerint idézzük. Saját szavaink ekkor közvetlenül a másik ember szavait jelölik, és csak az utóbbiak jelölete a szokásos. Ilyenkor a jel jelével van dolgunk. Írásban ilyen esetben a szavakat idézőjelek közé tesszük. Tehát egy idézőjelben lévő szócsoportot nem szabad a szokásos jelölete szerint érteni.

Ha egy 'A' kifejezés jelentéséről akarunk beszélni, ezt egyszerűen a következő fordulat segítségével tehetjük meg: „Az 'A' kifejezés jelentése”. Függő beszédben beszélünk pl. annak a jelentéséről, amit valaki más mondott. Nyilvánvaló, hogy a szavak jelölete ebben a beszédmódban sem a szokásos, hanem az, ami szokás szerint a jelentésük. Röviden azt mondhatjuk, hogy a függő beszédben a szavakat *közvetett* értelemben használjuk vagy hogy a szavak jelölete itt *közvetett*. Ezek szerint megkülönböztetjük a szavak szokásos jelöletét *közvetett* jelöletüktől, és szokásos jelentésüket *közvetett* jelentésüktől. Egy szó *közvetett* jelölete tehát nem más, mint szokásos jelentése. [Frege, 121. o.]

Russell valami nagyon hasonlót tesz, amikor a kritikája céltáblájára kitűzött jelentéselmélet felvázolásakor megkülönbözteti azt, hogy egy kifejezésnek a denotációjáról (referenciájáról) beszélünk vagy a jelentéséről:

Ha egy denotáló kifejezés *jelentéséről* akarunk beszélni, szemben *denotációjával*, ennek természetes módja, hogy idézőjelet teszünk ki.

Russell érvének egyik kritikája éppen arra vonatkozik, hogy Russell zárójelezési aktusa nem az, amit Frege a zárójelekkel jelölni kívánt.

Valóban nem azonos, de álláspontom szerint egyfelől következik belőle, másfelől megfeleltethető Frege szóhasználatának. Frege ugyanis azt írja, hogy

Tehát egy idézőjelben lévő szócsoporthoz nem szabad a szokásos jelölete szerint érteni.

Hanem akkor hogyan kell érteni azt, ha egy C kifejezést „ C ”-ként vagy ‘ C ’-ként írunk le, azaz nem C szokásos jelölését kívánjuk hozzárendelni? Frege a közvetett szóhasználatot megkülönbözteti a szokásos szóhasználatától:

Egy szó közvetett jelölete tehát nem más, mint szokásos jelentése. [Frege, 122. o.]

Russell ezt a két szemléletet ötvözi egy új zárójelezési eljárásban. (A probléma tehát máshol van, mint ahol a zárójelezéssel kapcsolatos kritikusok keresik, akik számosan vannak.) A következő megállapításokat tenném Frege és Russell cikkének elolvasása után:

- (1) Frege nem teszi ki a közvetett értelemben vett szavak köré az idézőjelet, pl. „A Hajnalcsillag az Alkonycsillag.” mondat esetén azt állítja, hogy itt a nevek nem szokásos, hanem közvetett értelemben szerepelnek. Mégsem tesz idézőjelet köréjük, holott ha nem tesz, akkor a szokásos jelölésükkel kéne olvasnunk őket, mert akkor lecserélhető lenne az „Alkonycsillag” szó a „Hajnalcsillag” szóra. Ennek az indoka, hogy az rajtunk múlik, hogy a két olvasat (közvetett, közvetlen) közül melyiket választva szándékozunk érteni a mondatot.
- (2) Russell kiteszi a „...” idézőjelet, ha a közvetett értelemben használ egy kifejezést. Ebben a tekintetben Russell körültekintőbb, mint Frege.
- (3) Frege ‘...’ idézőjelet vagy „...” idézőjelet tesz ki, ha a kifejezésre, mint karakter- vagy hangsorozatra utal, ebben körültekintőbb, mint Russell.
- (4) Russell nem tesz ki idézőjelet vagy nem mindig tesz ki idézőjelet, amikor a kifejezésre, mint karakter- vagy hangsorozatra utal és nem világos, hogy a ‘...’ és a „...” idézőjelezés ugyanazt vagy mást jelöl-e. Ebben Russell homályos.

De egyik jelhasználat sem jelent megoldhatatlan problémát, ha nem keverjük a két szerző konvencióit, hanem a maguk kontextusában tekintjük őket. Russell a *közvetett szóhasználatot* írásban mindig idézőjellel jelöli és azt mondja, hogy ennek jelölete – ahogy Frege is írja – a *szokásos jelentés*.

A kérdés, hogy azokban az esetekben, amiket Frege és Russell tárgyal ez a modell érvényes-e? A következőkben nagyon lényeges, hogy tudjuk, mit értett Frege jelentésen és milyen probléma kapcsán és milyen kontextusban vetődött fel. Éppen ezért idézem a jelentés bevezetésének alapproblémáját és Frege megoldását:

Ha az „ a ” jel a „ b ” jeltől csak mint tárgy (jelen esetben az alak révén) különbözik, s nem pedig mint jel, vagyis nem abban a módban, ahogy jelöl valamit, akkor $a = b$ igazsága esetén az $a = a$ és $a = b$ ismeretértéke lényegében azonos lenne. Eltérés csak akkor jöhetne létre, ha a jel különbözősége a megjelölt tárgy megadási módjában lévő különbségnek felel meg. Legyenek a , b , c azok az egyenesek, melyek egy háromszög csúcsait a szemközti oldalak felezőpontjaival összekötik. Ekkor a és b metszéspontja ugyanaz, mint b és c metszéspontja. Tehát ugyanazt a pontot különbözőképpen neveztük meg, és ezek a nevek („ a és b metszéspontja”, „ b és c metszéspontja”) egyúttal a meghatározás módjára is utalnak, s ezért az azonossági állítás itt valódi ismeretet tartalmaz. [Frege, 120. o.]

Vegyük észre, hogy a jelentés Fregénél nem valami homályos dolog, hanem lényegében egy definíció, amely meghatároz egy tárgyat. Nála a jelentés nem más, mint a jelöllet meghatározási módja. Ráadásul a példa, amin ezt megmutatja éppen egy individuumleírás, ami Russellnél is a vizsgálódás tárgya. Ezt a definíciót, azaz a jelentést *maradéktalanul* kifejezhetjük egy kifejezéssel (a jellel), vagy megállapodás szerint rövidíthetjük egy kifejezéssel, de ez a megállapodás adott, jól definiált, és akár vissza is kereshető az a szöveg, ami kimerítően jellemzi a meghatározás módját. A kifejezés egyértelműen fejez ki egy jelentést, ellenkező esetben nem a jelentéssel csak egy részével lenne dolgunk:

[...] és elégedettnek kell lennünk, ha ugyanannak a szónak csak ugyanabban az összefüggésben ugyanaz a jelentése. [Frege, 121. o.]

Az, hogy ez nincs mindig így nem Frege jelentéselméletének a hibája, nem a jelentéselmélet az, ami megengedi, hogy egy kifejezéshez ne legyen mindig megadható egyértelműen a jelentése, hanem a köznyelv elégtelensége. Gondoljunk bele! Milyen határozott individuumleírás az, amely nem egyértelmű abban a tekintetben, hogy mely dolgot határoz meg? Nevezhető-e egy ilyen nyelvi kifejezés egyáltalán határozott individuumleírásnak? Márpedig Russell az érvét kifejezetten

BERTRAND RUSSELL: A DENOTÁLÁSRÓL CÍMŰ ÍRÁSÁNAK EGY ÉRTELMEZÉSE

a határozott individuumleírásokra építette föl. Másra nincs az érv szövegében utalás.

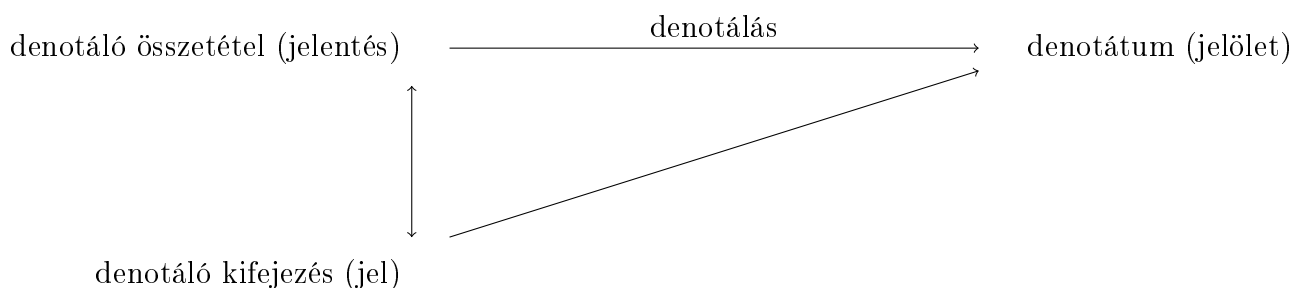
Feltételezésünk az lesz, hogy a jelnek (itt konkrétan a denotáló kifejezésnek) van éspedig két szemantikai értéke. Ezzel kapcsolatban előbb idézzük Frege-t majd Russellt:

Egy tulajdonnév (szó, jel, jelkapcsolat, kifejezés) kifejezi a jelentését, és jelöli vagy megnevezi a jelölését. Egy jellel annak jelentését fejezzük ki, és a jelölését jelöljük. [Frege, 124. o.]

Russell pedig rámutat arra, hogy

Mármost a jelentés és denotáció [jelölés] közt nem pusztán nyelvi viszony áll fenn, melyet csak a kifejezés közvetít: egy logikai relációnak is szerepet kell játszania, amit úgy fejezünk ki, hogy a jelentés denotálja a denotációt. [Russell, 11. o.]

Ez nagyon lényeges megállapítás és akkor válik érthetővé, ha komolyan vesszük Frege példáit arra, hogy egy határozott individuumleírás jelentése nem más, mint a jelölete meghatározásának a módja, azaz a jelentés az a (matematikai precizitású) definíció, amely kiválasztja azt a dolgot, a jelölést, amelyről a leírás beszél. Jelentés és jelölés kapcsolata nem csak annyi, hogy mindkettő ugyanannak a jelnek két szemantikai értéke. A jelentés maga a definíció, ennek (pontos) szóbeli kifejeződése a denotáló kifejezés, a jelölés pedig az a dolog, ami a definiál tulajdonságot teljesíti. Ezt az összefüggést fogalmazza meg Russell úgy, hogy a jelentés *denotálja* [kijelöli, definiálja] a denotációt [azaz megadja ennek meghatározásának módját]. A denotálás maga, tehát nem más, mint ahogy meghatározza a jelentés a jelölést.

Russell cikke éppen erről a kapcsolatról, a denotálásról szó. Ha tényleg komolyan vesszük Frege-t akkor a denotálásnak alapvető szerep jut.

Ebben az esetben a jel jelölete (deszignátuma) és a jelentés denotációja egy és ugyanaz.

2.6.1. Az érv premisszái. Most már tehát a következő feltevésekkel fogok élni, amelyek a fentiek értelmében és Russell szövege alapján az érv premisszái lesznek:

a) Egy ‘*C*’ határozott individuumleírásnak (denotáló kifejezésnek) a következő szemantikai értékei lehetnek:

a1) jelölet (amit jelöl a jel; azaz egy individuum) és

a2) jelentés, amely a *jelölet meghatározásának módja*, azaz amellyel a jelentés denotálja (meghatározza) a jelöletet (a jelentés tehát egy eljárás, amely a jelben megfogalmazott módon jelöli ki a jel jelöletét).

a3) nincs más szemantikai érték.

b) Legyen ‘*C*’ határozott individuumleírás. Amikor egy szövegben ‘*C*’ szerepel, akkor

b1) *közvetlen* a szóhasználat, ha a beszélő ‘*C*’ jelöletéről beszél,

b2) *közvetett* a szóhasználat, ha a beszélő ‘*C*’ jelentéséről beszél. Ekkor írásban a közlő azon szándékát, hogy ‘*C*’ jelentéséről óhajt beszélni úgy jelöljük, hogy a mondaton belül a ‘*C*’ helyett ‘*C*’-t ír.

b3) nincs más eset.

Ha ‘*C*’ határozott individuumleírás, akkor ‘*C*’ egy nyelvi kifejezés, ‘*C*’ pedig a jelentés, azaz egy eljárás, amely kijelöli a denotátumot. Russell meg is különbözteti őket szóhasználatban: ‘*C*’-t denotáló kifejezésnek, ‘*C*’-t denotáló komplexusnak, denotáló összetételnek nevezi. ‘*C*’ nem más, mint ami ‘*C*’-t denotálja és *C* (tehát a dolog) a ‘*C*’ nyelvi kifejezés jelölete. Később ‘*C*’-t Tarski strukturális-leíró névnek nevezi. Ha például nézzük a ‘Vénusz’ szót, akkor ‘‘Vénusz’’ nem más, mint a ‘‘V’, ‘é’, ‘n’, ‘u’, ‘s’, ‘z’’ jelsorozat.

2.6.2. A két használat. Abban a sajátos helyzetben vagyunk, hogy amikor a jelöletről és a jelentésről akarunk beszélni, akkor szintén határozott individuumleírást használunk. Azt mondjuk, *C*-nek a

jelölete vagy C -nek a jelentése. Amint azonban beillesztjük ezeket a kifejezéseket egy mondatba máris *másra fognak referálni, mint amit szándékoztunk ezekkel a kifejezésekkel jelölni*. Igaz ugyanis az alábbi két mondat:

A Naprendszer tömegközéppontja egy hely a Naprendszerben.

„A Naprendszer tömegközéppontja” egy csillagászai definíció.

Ha Fregét követjük, akkor nem is kellene a „ ” zárójeleket használnunk. Eléggé világos, hogy mire szeretnénk utalni. Az első esetben egy pontra, a második esetben egy pont meghatározásának egy konkrét módjára. Csubakka-érveléssel van-e dolgunk, amikor arra a nehézségre utalunk, hogy egy szövegkörnyezetbe helyezve a ‘ C jelentése’ kifejezés nem a kívánt dologra referál vagy sem? Hát persze, hogy C jelentésére illetve jelöletére nem úgy referálunk, hogy ‘ C -nek a jelölete’ ill. ‘ C -nek a jelentése’, hanem úgy, hogy a ‘ C ’ kifejezés jelentéséről és jelöletéről beszélünk. Az alábbi példák ezt mutatják be:

A ‘ C ’ kifejezés jelölete C .

A ‘ C ’ kifejezés jelentése „ C ”.

Russell tehát sületlenséget állít? Nem! A probléma az, hogy ‘a ‘ C ’ kifejezés’ maga is egy denotáló kifejezés és lehet közvetett és közvetlen értelemben használni. Vajon a fenti mondatokban az ‘a ‘ C ’ kifejezés’-t melyik módon használtuk? Közvetett vagy közvetlen értelemben? És ha közvetett értelemben használjuk akkor igazak lesznek-e a következő állítások? Most a hangsúly érdekében cseréljük le a ‘‘ C ’ kifejezés’-t ‘‘ C ’ jelsorozat’-ra:

A ‘ C ’ jelsorozat jelölete C .

„A ‘ C ’ jelsorozat” jelölete „ C ”.

Az ‘a ‘ C ’ jelsorozat’ egy individuumleírás, amelynek *jelölete* egy jelsorozat és nem C . Pl. az ‘a ‘Vénusz’ jelsorozat’ jelölete egy hat karakteres jelsorozat: ‘V’, ‘é’, ‘n’, ‘u’, ‘s’, ‘z’ és nem a Vénusz. Az ‘a ‘Vénusz’ jelsorozat’ jelentése pedig nem a Vénusz meghatározásának egy módja (pláne nem a módja), hanem az az eljárás, ahogy legyártjuk a ‘V’, ‘é’, ‘n’, ‘u’, ‘s’, ‘z’ jelsorozatot, pl. egymás mellé írjuk a betűit (ha egyáltalán van egyetlen ilyen eljárás; inkább nincs). A probléma tehát nem tűnik el azzal, ha C és „ C ” helyett ezek nyelvi (írott vagy beszélt) megjelenési formáinak strukturális-leíró kódját szerepeltetjük és a szokásos vagy közvetett jelöletéről próbálunk beszélni.

2.6.3. *Nem sikerül referálni a jelentésre.* A példa Thomas Gray egy híres művének, az *Elégia egy falusi temetőben c.* versének első sorával lesz kapcsolatos:

Harang búcsúztat elkészönt napot⁷

1. próbálkozás. Közvetlenül használjuk a ‘Gray *Elégiájának* első sora’ leírást:

Gray *Elégiájának* első sora jelentése egy korrekt definíció.

Ekkor a mondat a denotációról beszél:

‘Harang búcsúztat elkészönt napot’ jelentése egy korrekt definíció.

Nyilván nem ezt akartuk mondani. ‘Harang búcsúztat elkészönt napot’ jelentése lehet egy szép gondolat (ahogy Frege mondja: egy mondat jelentése egy gondolat), de nem egy korrekt definíció, amiről beszélni szerettünk volna.

2. próbálkozás. Közvetetten használjuk a ‘Gray *Elégiájának* első sora’ leírást

„Gray *Elégiájának* első sora” jelentése egy korrekt definíció.

Ekkor a mondat szintén egy denotációról (tárgyról) állítja azt, hogy annak a jelentése egy korrekt definíció. Vizsgáljuk azonban csak meg közelebbről! Itt a ‘„Gray *Elégiájának* első sora” jelentése’ egy jelöllettel nem rendelkező határozott individuumleírás. Amiről ugyanis beszél, az a jelentés, azaz a jelöllet meghatározásának módja. Mondjuk ez:

keressük meg a könyvtárban Gray *Elégiájának* Jékely-féle fordítását
és olvassuk ki az első sorát

és ennek a dolognak, vagyis a jelöllet meghatározása ezen módjának nincs egyértelmű jelentése. Ugyanúgy, ahogy a Vénusznak sincs jelentése, mert az a meghatározásának a módja lenne, de nincs egyetlen ilyen mód, hanem módok sokasága van: a Vénuszt sokféleképpen tudnánk megadni. Az előbb szereplő ‘„Gray *Elégiájának* első sora” jelentése’ individuumleírás tehát jelöllet nélküli, mert, ahogy Russell írja: „*nincs visszaút a denotációtól a jelentésig*”. A denotáló komplexus egyértelműen jelöli ki a denotátumot, de egy denotátumhoz számos denotáló komplexus kiókumlálható. Ezért van, hogy nem problémás definiálni a jelentést, mint szemantikai értéket, de a gyakorlatban nem lehet rá *hivatkozni*. Amint ugyanis egy mondatba tesszük, amint valaminek a jelentésére próbálunk utalni, valójában kicsúszik a kezünkéből és nem úgy kezd el működni, mint a jelentés jelölete, hanem mint egy tárgy jelentése. Természetesen attól még, hogy a „jelentés” szót nem tudjuk koherensen használni, még beszélhetünk a jelentés jelölletéről. Például így: „Gray *Elégiájának* első sora” egy korrekt definíció. Probléma csak akkor van, ha ebbe a mondatba a jelentés szót is beillesztjük.

⁷Jékely Zoltán fordítása.

2.7. A Waverley szerzőjének problémája. Térjünk vissza Frege rejtvényére! Az alábbi mondatnak megváltozik az episztemológiai értéke, ha az ‘a Waverley szerzője’ kifejezést a vele egyenlő Scott’-ra cseréljük és kapjuk az alatta lévő:

IV. György azon morfondírozik, hogy a Waverley szerzője Sir Walter Scott-e.

IV. György azon morfondírozik, hogy Sir Walter Scott Sir Walter Scott-e. (Vö.: [Russell, 10. o.]

De valójában ezt a cserét nem lehet kivitelezni, mert semmiféle cserélhető ‘a Waverley szerzője’ kifejezés nincs bennük, mármint az RTD szerint. ‘A Waverley szerzője’ ugyanis nem valódi név, szereplése csak látszólagos:

IV. Gy. morf. $((\exists x)(W. szerzője(x) \wedge x = Scott \wedge (\forall y)(W. szerzője(y) \rightarrow x = y)))$

IV. Gy. morf. $(Scott = Scott)$

Azaz a probléma valójában nem létezik: amikor IV. György azon gondolkodik, hogy a Waverley szerzője Sir Walter Scott-e, akkor ebből *egyáltalán nem következik*, hogy ezzel együtt azon is gondolkodik, hogy Scott-e Scott. Az elsőből ugyanis nem lehet logikailag, helyettesítéssel levezetni az utóbbit, tekintettel arra, hogy az elsőben egyáltalán nem szerepel az ‘a Waverley szerzője’ kifejezés, amit a Scott-ra lehetne cserélni.

Az ‘a Waverley szerzője’ kifejezésnek tehát (Russell javaslata alapján) nincs sem jelentése, sem jelölete, azaz nem talál fogást rajta a Gray Elégiája érv. Ennek a kifejezésnek csak kontextuális jelentése van, pontosabban csak a kontextusának van jelentése.

Ezzel Sir Bertrand megfejtje Frege rejtvényét is. Abból, hogy valaki arra a meggyőződésre jutott, hogy az Alkonycsillag a Nap által megvilágított égitest nem következik, hogy ezzel együtt mindenféle vizsgálódás nélkül arra a meggyőződésre is jutott, hogy a Hajnalcsillag a Nap által megvilágított égitest. Ez a két hit két teljesen különböző, egymásból nem következő kvantifikált mondatra vonatkozó hit.

2.8. Operátorok szűk és tág hatókörei, a jelenlegi francia király. Mit állíthatunk a

(a) kopasz(a jelenlegi francia király)

mondat igazságértékéről? Ha valamit egyáltalán mondhatunk, akkor az a következő érvelés. Mivel a nem kopaszok listájában nem találunk olyan embert, aki a jelenlegi francia király lenne (mert jelenleg Franciaország köztársaság), ezért ezt az állítást nem lehet cáfolni, azaz igaz. De ugyanannyi erővel a

(b) nem kopasz(a jelenlegi francia király)

is igaz, ami nyilvánvalóan ellentmondás. A probléma feloldása, hogy kopasz(a jelenlegi francia király) nem helyettesítéssel keletkezik, hanem egy kvantifikált kifejezés:

$$(\exists x)(\text{jelenlegi francia király}(x) \wedge (\forall y)(\text{jelenlegi francia király}(y) \rightarrow x = y) \wedge \text{kopasz}(x))$$

ennek tagadása:

$$\neg(\exists x)(\text{jelenlegi francia király}(x) \wedge (\forall y)(\text{jelenlegi francia király}(y) \rightarrow x = y) \wedge \text{kopasz}(x))$$

míg (b) ez

$$(\exists x)(\text{jelenlegi francia király}(x) \wedge (\forall y)(\text{jelenlegi francia király}(y) \rightarrow x = y) \wedge \neg \text{kopasz}(x))$$

Ez utóbbit (b) szűk értelemben vett olvasatának nevezzük (a tagadás közvetlenül a kopaszt tagadja), míg az előző (b) tág értelemben vett olvasata (mert az egész kifejezés van tagadva). Ezen olvasatok egyikének sem úgy határozzuk meg az igazságértékét, ahogy azt (a)-nál vagy (b)-nél. Azok csak illusztrációk voltak és azt mutatták meg, hogy van olyan értelmezése (a)-nak és (b)-nek mely nincs összhangban a valódi nevekkal történő helyettesítéssel. Amely probléma nem lép fel, ha *nincs* helyettesítés, ahogy a RTD-ben.

Ez utóbbi példa és megoldása rendkívül jól modellezi magát az alapproblémát is. Ha adott egy individuumleírás, mondjuk „az F”, és erről azt állítjuk, hogy ez egy G, azaz tekintjük az

„Az F G.”

mondatot, akkor ugyanúgy esünk zavarba, ha az igazságát firtatjuk, mintha a tagadását vagy a lehetőségességét akarnánk megfogalmazni. Ha ugyanis nincs F, akkor „az F” semmit sem jelöl és nem tudjuk miről kéne nekünk állítást tennünk, de azt amúgy nagyon határozottan, a kétértékűség józan objektivitása alapján. Ha nincs F és „az F”-et valódi névként tételezzük fel, akkor a mondat igazságértéke attól függ, hogy a G-k vagy a nem G-k között keressük. Egyik esetben sem fogjuk ugyanis megtalálni és az első esetben a mondat hamisnak, a másodikban igaznak fog minősülni. Ez a szemantikai kétértelműség, ami ellentmondáshoz vezet, kettős olvasattá szelődül, ha Russell értelmezését fogadjuk el és nem tekintjük valódi névnek „az F”-et. Ekkor a fenti mondat jelentése:

„Létezik F, és minden F ezzel egyenlő és ez G is.”

Ha azonban egy réteggel beljebb hatolunk és nem pusztán az igazság érdekel minket, hanem egy bizonyos módosító kifejezésen keresztül tekintjük a mondat igazságát, például ha a

„Gyuri azt hiszi, hogy az F G.”

mondatot tekintjük, akkor ennek jelentése attól függ melyik olvasatot részesítjük előnyben. A tágan vett olvasat szerint a mondat ekkor:

„Gyuri azt hiszi, hogy létezik F, és minden F ezzel egyenlő és ez G is.”

Szűkebben értve pedig ez:

„Létezik F, és minden F ezzel egyenlő és erről Gyuri azt hiszi, hogy G.”

Ha nincs F, akkor ez utóbbi állítás hamis. Az előbbi igazsága pedig azon múlik, hogy Gyuri vajon hisz-e ilyen F létezésében vagy sem. Nos, jobb, ha ezzel Gyurit magára hagyjuk. Fedje jótékony homály, hogy hisz-e az egyébként nem létező F-ek létezésében avagy sem.

HIVATKOZÁSOK

- [Russell] Russell, B., *A denotálásról*, ford. Simonyi András, Világosság 2005/12
- [Tarski] Tarski, A., *Az igazság fogalma a formalizált nyelvekben*, in: Ruzsa I. (szerk.), *A. Tarski – Bizonyítás és igazság*, Gondolat, 1989.
- [Frege] Frege, G., *Jelentés és jelöllet*, in: Máté András (ed.), *G. Frege – Logikai vizsgálódások*, Osiris, 2000.
- [Kripke] Kripke, S., *Megnevezés és szükségszerűség*, ford. Bárány Tibor, Akadémiai Kiadó, „Filozófiai Írók Tára”, Budapest, 2007.
- [Salmon] Salmon, N., *On Designating*, in: *Metaphysics, Mathematics, and Meaning*, Oxford University Press, 2005.